

Ispitivanje i intervju, oblici ispitivanja

Ispitivanje kao takva jeste metoda prikupljanja empirijskih podataka posredstvom iskaza, prvenstveno usmenih ali i pisanih, koje daju ispitanici. Ono je način neposrednog sakupljanja podataka zato što se podaci dobijaju u neposrednom verbalnom opštenju (verbalnoj komunikaciji) sa izvorom podataka - davaocem iskaza, ali je istovremeno i način posrednog sakupljanja podataka zato što između događanja i podataka o događanju posreduje ispitanik, davalac iskaza. Podaci koje dobijamo od njega rezultat su njegovog opažanja, iskustva i svesti, naročito kada se ne odnose isključivo na njega, na njegova neposredna saznanja i doživljavanja. Istinitost i vrednost podataka dobijenih ispitivanjem otuda su ograničeni subjektivnošću kako onoga ko saopštava tako i onoga ko prima podatke.

Istraživanje mnogih predmeta moguće je samo ispitivanjem, dok gotovo da se ne može naći predmet istraživanja koji se ne bi mogao istraživati ispitivanjem. Predmet ispitivanja mogu da budu prošlost, sadašnjost i budućnost, realni događaji, ponašanja, osećanja i zamisli, jednom rečju sve ono što može da bude sadržina smislenog iskaza čoveka. Ispitivanje je istovremeno najčešće korišćena i istovremeno najčešće kritikovana metoda prikupljanja podataka. Njoj se zamera nedovoljna pouzdanost, nizak stepen prodornosti, odsustvo izvornosti itd. Argumenti u prilog ovih tvrdnji bili su da iskazi ispitanika ne moraju da budu istiniti, da su često nekompetentni, da se iz iskaza saznaju samo delimični stavovi ispitanika itd. S druge strane, u istraživačkoj praksi došlo se do saznanja da je to često jedina moguća metoda, da je najšire primenjiva i najekonomičnija. Takođe, iskazi ljudi ne moraju da budu i često nisu neistiniti i nekompetentni i oni u masi iskazuju izvesno prosečno iskustvo i saznanje o realnosti. Pokazalo se da je moguće odgovarajućim merama otkloniti mnoge nedostatke ispitivanja.

Prema važećim definicijama, ispitivanje jeste način prikupljanja podataka od drugih subjekata izazivanjem njihovog verbalnog reagovanja verbalnom provokacijom. Dakle, dve su bitne odredbe definicije: podaci se prikupljaju posredno i do njih se dolazi verbalnom provokacijom, kojom se izazivaju verbalne reakcije (verbalni odgovori).

Ova definicija, kao i definicija posmatranja, je samo okvirna i ne daje sve potrebne kriterijume za razgraničenje od drugih načina prikupljanja podataka. Jer, verbalna provokacija ne izaziva uvek samo verbalnu reakciju. Osim toga, verbalna provokacija može da usmerava verbalnu reakciju, pa se u tom slučaju javlja eksperimentalna situacija, a verbalna provokacija dobija značenje eksperimentalnog činioca. Opšta granica između eksperimenta i ispitivanja se u ovom slučaju gubi. U istraživanju opaženi problem postaje još složeniji, jer se gubi i opšta granica između ispitivanja i posmatranja. To je dovoljan razlog da se pojam "verbalna provokacija", bar u metodologiji naučnog rada, isključi iz definicije i zameni pojmom "upitni iskaz". Na početku razmatranja izgledalo je da je za

definisanje ispitivanja pogodnija i preciznija reč "pitanje". Međutim, pitanje mora imati strogo utvrđen sadržaj i oblik (upitni), a ne samo upitni smisao. Na primer, zahtev da se od pet navedenih tvrdnji označi jedna kao tačna ili netačna po smislu jeste pitanje, ali po sadržaju i obliku nije. Stoga smo se opredelili za pojam, odnosno jezički izraz "upitni iskaz", naglašavajući njegov upitni smisao, bez obzira na formu. Definicija ispitivanja bi, prema tome, mogla da glasi: ispitivanje je način sakupljanja podataka preko iskaza drugih subjekata (ispitanika), a putem verbalnog opštenja sa njima upotrebom "upitnih iskaza". Izložena definicija ne insistira na posrednom prikupljanju podataka ispitivanjem stoga što se mnoštvo neposrednih saznanja o jednoj pojavi može steći upravo ispitivanjem.

Klasifikacija ispitivanja

Iz metodološke literature proizlazi da su kriterijumi klasifikacije ispitivanja mnogobrojni, mada se najčešće kao kriterijum uzima rad ispitivača odnosno postupak ispitivanja. Pomenuti kriterijumi primenjuju se i u klasifikaciji ispitivanja kao načini sakupljanja podataka i u klasifikaciji tehnika ispitivanja. Uobičajena je podela na: blago, neutralno i oštro ispitivanje.

Blago ispitivanje podrazumeva ponašanje ispitivača koje dovodi kod ispitanika do uspostavljanja poverenja znatnog stepena, prisnosti i otvorenosti tako da ne postoje prepreke za razgovor ni o najosetljivijim, intimnim problemima. Može se, na osnovu empirijskih iskustava, reći da je tip blagog ispitivanja zadržao prednosti, ali i nedostatke kliničkih ispitivanja. Prednosti su: iskrenost i moguća istinitost iskaza ispitanika u vezi sa pitanjima na koje se, po pravilu, drugim metodama ne dobija odgovor. Nedostaci su: velika ekstenzivnost (potrebno je mnogo vremena), nedostatak odgovarajućih kadrova i mogućnost pogrešnog tumačenja mnogobrojnih iskaza, odnosno odabiranja međusobno različitih iskaza o istom predmetu.

Neutralno ispitivanje podrazumeva učtiv, korektan, poslovan odnos ispitivača prema ispitaniku. Bilo koji oblik sugerisanja rešenja ili orijentisanje ispitanika izvan strogo predviđenog postupka unutar odabrane tehnike ispitivanja, kao i bilo kakvi oblici uticanja, zabranjeni su. Dok u blagom ispitivanju imamo izvesne blage oblike navođenja ispitanika na serije mogućih razloga i posledica, na kompariranje i procenjivanje, na traženje dokaza i protiv dokaza, na tezu i kontratezu, u neutralnom ispitivanju od svega toga nema ništa. Neutralno ispitivanje podrazumeva neposredno obraćanje, neposredno pitanje i prihvatanje - evidentiranje dobijenog odgovora kako je dat.

Oštro ispitivanje podrazumeva stavljanje ispitanika u psihički vrlo složene situacije u kojima ispitivač vrši psihičku presiju, izlaže ispitanika delovanju "ukrštenih pitanja", zatim sistematskom ponavljanju pitanja uz promenu ritma ispitivanja, itd. Ispitivač ukazuje na zaista postojeće, kao i na izmišljene sadržinske i logičke protivurečnosti u iskazima ispitanika; izrazito oscilira ton obraćanja od nadmenog, pretećeg, preko podsmešljivog,

sažaljivog do blagonaklonog i prijateljskog - od kvalifikovanja svakog iskaza kao laži do prihvatanja svkog iskaza kao istinitog. Ovaj tip ispitivanja se u literaturi često poistovećuje sa "policijskim" ispitivanjem.

U praksi, a i u literaturi moguće je naići na pojmove direktnog i indirektnog ispitivanja. Pod direktnim ispitivanjem se, pri tom, podrazumevaju dva različita slučaja. Prvo, direktnim se smatra svako ispitivanje u kojem se ispitivač neposredno obraća ispitaniku, pri čemu se ispitanik prethodno saglasio da bude ispitan. Drugo, direktnim ispitivanjem se smatra svako ispitivanje u kojem se pitanja i odgovori direktno odnose na predmet istraživanja i u kojima se, na osnovu odgovora, neposredno zaključuje (neposredna indukcija i generalizacija).

Posredna ispitivanja bi se, takođe, po istim kriterijumima mogla razlikovati kao:

- prvo, ispitivanje u kojem ispitanik nije prethodno dao saglasnost da bude podvrgnut ispitivanju, već je doveden u situaciju da o predmetu ispitivanja daje iskaze bez namere da to čini;
- drugo, pitanja koja se ispitaniku postavljaju, nezavisno od toga da li je dao pristanak da učestvuje u ispitivanju ili nije, ne odnose se direktno na predmet istraživanja, već se o predmetu istraživanja zaključuje posredno.

Istraživačka praksa govori o veoma raširenom praktikovanju indirektnog ispitivanja u obliku analize sadržaja dokumenata, neformalnih učešća u razgovorima, i td.

Treba napomenuti da se, ponekad, strogo razlikuje primena metoda u naučnim istraživanjima od korišćenja naučnih metoda u praktikovanju određenih delatnosti. Ovo je samo uslovno opravdano. Jer, sa stanovišta ukupne prakse, bitno je unošenje naučnih metoda u sve oblike saznanja života i delanja ljudi.

Ispitivanje se može vršiti kao: individualno (jedan ispitanik - jedan ispitivač), grupno (nekoliko ispitanika - jedan ili više ispitivača) i kolektivno (jedna manja zajednica koja daje zajednički dogovoren odgovor ili jedan ili više ispitivača). A, po načinu opštenja moguće je: usmeno, pismeno i kombinovano ispitivanje.

Usmeno ispitivanje podrazumeva usmeno postavljanje pitanja i usmeno davanje odgovora u neposrednoj komunikaciji između ispitivača (intervjuera, anketara) i ispitanika. U ostvarivanju usmenog ispitivanja javlja se modalitet korišćenja tehnički posredujućih sredstava kao što su telefon, razmena audio-trake ili drugih audio-vizuelnih sredstava. Očigledno je da postoje značajne razlike pri neposrednom opštenju ispitivača i ispitanika i posredovanom opštenju na šta deluju svojstva korišćenja tehničkih sredstava. Korišćenje tehničkih sredstava u ispitivanju omogućava i specijalne vidove ispitivanja populacije. Na

primer, moguće je određena pitanja postaviti preko računarske mreže i njihovih sistema (Internet, Intranet, Ekstranet i sl.) bez neposrednog opštenja ispitivača i ispitanika.

Pismeno ispitivanje podrazumeva postavljanje pitanja i davanja odgovora u pismenoj formi.

Kombinovano ispitivanje podrazumeva usmeno postavljanje pitanja a pismeno davanje odgovora. Modaliteti ovog ispitivanja su mnogobrojni, pa ih je bolje obraditi u okviru tehnika ispitivanja.

Tehnike ispitivanja

U osnovne tehnike ispitivanja ubrajaju se intervju i anketa. Kao poseban njihov rod mogu se u ispitivanje uvrstiti i određeni oblici testova, mada neki od njih mogu biti uvršteni u eksperiment stoga što zahtev za rešenjem određenog zadatka može da se javi kao eksperimentalni činilac.

Intervju i anketa se često nedovoljno pojmovno razlikuju ne samo u dnevnom opštenju već i u stručnoj i u naučnoj literaturi. Pojam intervjuja često se identifikuje sa pojmom ankete, a anketa sa svakim oblikom ispitivanja uzorka određene populacije. Korektna primena ispitivanja kao naučnog načina sakupljanja podataka podrazumeva razlikovanje tehnika ispitivanja. Bitni kriterijumi za razlikovanje intervjuja od ankete su svojstva instrumenta i postupka ispitivanja.

Instrument intervjuja je "osnova za razgovor" koja se u praksi još naziva i "podsetnik za razgovor", što nije potpuno korektno ni dovoljno obuhvatno. Ovo zbog toga što je instrument intervjuja obrazac, koji sadrži pitanja koje će ispitivač postaviti ispitaniku i mesta za ubeležavanje odgovora ispitanika. Bitna je karakteristika svake osnove za razgovor da koncipira i zahteva neposrednu komunikaciju ispitivača i ispitanika i njihovu obostranu aktivnost u interakciji. Iz toga proizilazi i očekivanje da će se dobiti više neformalizovanih odgovora, te se konstrukcijom instrumenta i grafičkim rešenjem njegovog izgleda predviđa posebno mesto za upisivanje takvih netipiziranih - neformalizovanih odgovora. Anketni upitnik, kao instrument ankete, ne postavlja takve zahteve i takve mogućnosti ne predviđa.

Postupak u vođenju intervjuja znatno se razlikuje od postupka prilikom anketiranja po svojoj složenosti i po zahtevima prema ispitivaču i ispitaniku, kao i po složenosti sadržaja i nivou saznanja koja se primenom intervjuja stiču. Složenost postupka intervjuja je veća, ankete manja. Zahtevi prema intervjueru i intervjuisanom su veći nego prema anketaru i anketiranom. Intervju je prodorniji, mogući nivo saznanja i stepeni moguće istinitosti saznanja veći su primenom intervjuja nego primenom ankete.

Navedeni kriterijumi razlikovanja su dovoljni da oformimo definicije intervjuja i ankete, koje će, izvedene iz definicije ispitivanja kao opštije, izraziti postojeće posebnosti.

Intervju ili naučni razgovor, je tehnika prikupljanja podataka ispitivanjem putem neposrednog usmenog i ličnog opštenja istraživača i ispitanika. Može se prigovoriti da se datom definicijom jako sužava obuhvat pojma "intervju", jer isključuje pismene oblike opštenja. Takva primedba je opravdana i tačna je, ali je bez većeg značaja za definisanje naučnog razgovora. Pojam "razgovor" podrazumeva neposredno dvostrano lično razmenjivanje poruka između dvojice učesnika uz njihovo obostrano aktivno odnošenje. "Naučni razgovor" podrazumeva da taj razgovor, to opštenje obezbeđuje dobijanje istinitih iskaza o sadržaju stavova, sudova, zaključaka, saznanja, ideja itd. ispitanika. To, dalje, praktično, ne znači da se vodi razgovor ravnopravnih ili jednakih, podjednako motivisanih učesnika u razgovoru, već podrazumeva izvesnu superiornost ispitivača koja proizilazi iz njegove obučenosti i odabranih i razvijenih osobina ličnosti specijalnim pripremanjem, ali koja ne sme biti manifestovana tako da je sagovornik opazi, nego treba da se izrazi u rezultatu ispitivanja. Stoga je neophodno ostvariti ličnu neposrednu situaciju opštenja u kojoj se aktiviraju sve prednosti ličnosti intervjuera, prednosti postupka i instrumenta. Sve mnogobrojne prednosti gube mogućnost delovanja u opštenju posredstvom određenih tehničkih aparata (npr. telefona) ili u pismenom opštenju (pismeno postavljena pitanja na koja se takođe pismeno odgovara) itd. Stoga, svako ispitivanje koje ne podrazumeva neposrednu ličnu komunikaciju između ispitivača i ispitanika ili isključuje neformalizovan i kreativan odnos u međusobnoj komunikaciji (što je takođe smetnja za aktiviranje pozitivnih sposobnosti ličnosti ispitivača) ne smatramo istinskim naučnim razgovorom.

Pogrešno bi bilo apsolutizovati nadmoćnost intervjuera koja proizilazi iz položaja onog koji pita i koji zna šta su drugi odgovarali. I ispitanik ima neke oblike nadmoćnosti. On daje pristanak da se razgovor obavi, utiče na mesto i vreme razgovora, on bira sadržaj, forme i intonaciju odgovora i opredeljuje ukupnu atmosferu razgovora. Osim toga, ispitanik je kompetentniji za materiju koju sadrže mnoga pitanja koja mu se postavljaju. Nadmoćnost intervjuera je samo u proceduri - radnoj sferi.

Iz teorije i empirije proizilazi da postoji više tipova intervjuja i više kriterijuma njihovog razvrstavanja. Uobičajeni su kriterijumi: rad intervjuera i broj i odnos istovremeno ispitivanih ispitanika od strane jednog ispitivača. Po prvom kriterijumu imamo podelu na: neusmereni i usmereni intervju.

Neusmereni intervju je naučni razgovor u kome ispitivač samostalno odabira sadržaj, oblik i redosled postavljanja pitanja, saglasno sopstvenoj proceni karakteristika ispitanika i situacije u kojoj se vodi razgovor. Naziv "neusmereni intervju" moguće je samo uslovno prihvatiti, kao i naziv "slobodni intervju". U nauci, s izuzetkom orijentacionih istraživanja - pa i tada samo uslovno i sa znatnim ograničenjima - neusmerenih, odnosno slobodnih intervjuja nema, intervjuer nikada nije sasvim slobodan i neusmeren. Projekat istraživanja kroz operacionalizaciju predmeta, hipoteze, i indikatore strogo je determinisao mogući sadržaj i oblike pitanja. Stoga su pitanja nužno koncentrisana na određene predmete.

Predistraživanje, po pravilu, daje dovoljno osnova za izgrađivanje osnove za razgovor i koncipiranje postupaka. Iz naziva "neusmeren", "slobodni" intervju proizilazi pitanje da li se za takav intervju priprema instrument (osnova za razgovor) i planira postupak, kao i kakva je uloga psihološke i logičke strategije u primeni te vrste intervjuu?

U procesu istraživanja neusmereni, tj. slobodni intervju je u upotrebi zbog svoje elastičnosti i prilagodljivosti situacije. To je posebno upotrebljiva tehnika u tzv. indirektnim ispitivanjima.

Prema empirijskim iskustvima u naučnim istraživanjima osnova za razgovor treba uvek da se konstruiše u pisanom obliku. Po pravilu, to su opšta pitanja, odnosno ključno pitanje, baterije pitanja koja mogu biti samo evidentirana ili se, čak, mogu podrazumevati. Ipak, preporučljivo je označiti bar glavne segmente sadržaja tih pitanja. Bitna karakteristika tih pitanja je da ona iskazuju o čemu će se razgovarati, a ne šta će se pitati. Otuda je i izveden drugi naziv za instrument - podsetnik za razgovor. Formulacija tih pitanja krajnje je elastična stoga što ne obavezuje intervjuera na određene forme postavljanja pitanja. A, psihološka i logička strategija se i ovde primenjuju. Psihološka - za planiranje ponašanja u mogućim situacijama, a na osnovu modela (tipova) poznatih situacija u takvim istraživanjima. Logička - u koncipiranju organizacije sadržaja osnove za razgovor, posebno sadržaja pitanja.

Obrazac osnove za razgovor nužno sadrži i mesta predviđena za unošenje odgovora.

Neusmereni, tj. slobodni intervju odgovara svim tipovima ispitivanja, ali u prvom redu blagom i oštrom.

U prikupljanju saznanja o određenim praktičnim delatnostima ne sačinjava se uvek osnova za razgovor, odnosno obrazac za evidentiranje iskaza u pisanoj formi. Međutim, i u tim situacijama postoji osnovni zamišljeni model mogućih pitanja, te se ni u kom slučaju ne može govoriti o neusmerenom, tj. slobodnom intervjuu u apsolutnom značenju.

Usmereni intervju, za razliku od neusmerenog, ima u svakom pojedinačnom slučaju veoma precizno i svesno razrađen instrument i postupak. Sloboda izbora sadržaja i oblika pitanja i ponašanja ispitivača znatno je ograničenija nego u neusmerenom intervjuu. Ipak, mogućnosti naučnog saznanja odgovarajućom primenom ovog intervjuu u istraživanju pojava nisu manje nego pri neusmerenom intervjuu. Naprotiv, reklo bi se da su čak veće. Naime, prednosti usmerenog intervjuu u odnosu na neusmereni su u prvom redu u neposrednosti veza sa predmetom istraživanja, hipotezama i indikatorima - pa, prema tome, i u adekvatnosti, valjanosti podataka sakupljenih ovom tehnikom. Druga prednost mu je u obezbeđivanju sistematičnosti u prikupljanju podataka i sistematičnosti prikupljenih podataka, treća u ekonomičnosti i četvrta u preciznosti.

Nazivom "usmereni intervju", u stvari, obuhvataju se dva, odnosno po nekim klasifikacijama tri tipa intervju: usmereni orijentacioni; dirigovani i rigorozni intervju.

U procesu istraživanja usmereni orijentacioni intervju ima prednosti nad ostalima. Njegove bitne karakteristike su:

- razvijen instrument (osnova za razgovor u obliku obrasca, sa formulisanim pitanjima i mestima za beleženje odgovora), organizovan u skladu sa normama psihološke i logičke strategije i sa odgovarajućim grafičkim rešenjem i oblikom, i
- precizno razvijen postupak na osnovu prethodno izučenih i tipologiziranih situacija i konstruisanja modela očekivanih situacija.

Međutim, razvijene odredbe postupka elastične su i podrazumevaju kreativnu samostalnost ispitivača naročito u:

- a) izboru konkretnog načina (u skladu sa koncepcijom) uspostavljanja kontakta sa ispitanikom i stvaranju komunikacione situacije;
- b) izboru redosleda pitanja u okviru baterije odnosno levka;
- c) objašnjenju - tumačenju sadržaja pitanja i izboru sadržaja i oblika potpitanja kada je to potrebno radi jasnijeg i preciznijeg odgovora;
- d) klasifikaciji odgovora ili formulisanju iskaza koji se ne može podvesti pod već date alternative (modalitete) odgovora predviđene u osnovi za razgovor.

Ispitivač, intervjuer je obavezan da postavi sva pitanja sadržana u osnovi za razgovor, i to prvo u obliku u kome su ona data. Uputno je da ih, pri tom, ne čita već ih zna napamet, što je, kada osnova za razgovor sadrži manji broj pitanja (do 40), sasvim moguće. Prilikom postavljanja pitanja zabranjeno mu je da navodi "alternative" (modalitete odgovora) sadržane u potki pitanja, već date odgovore podvodi (klasifikuje) u jedan od predviđenih modaliteta. Ako oni nisu dovoljni ili ako nije siguran gde bi trebalo podvesti dobijeni iskaz, upisuje suštinu tog iskaza uz što potpunije poštovanje originalnog oblika na, za to predviđeno, odgovarajuće mesto u osnovi za razgovor. Ova vrsta intervju odgovara svim tipovima ispitivanja.

Dirigovani intervju podrazumeva takođe precizno razvijen instrument i postupak, ali i znatno ograničenje samostalnosti ispitivača. Njegova samostalnost se svodi na aktivnosti u uspostavljanju kontakta i komunikacione situacije (u skladu sa usvojenom koncepcijom strategije). U toku razgovora mora se striktno pridržavati redosleda i formulacije pitanja. Ovlašćen je da, kada je to preko potrebno, saglasno psihološkoj i logičkoj strategiji, postavi odgovarajuća potpitanja i dopunska pitanja, ali ne odstupajući bitno od već datog okvira pitanja formulisanog u osnovi za razgovor. Kao i kod orijentacionog, tako i ovde, ne nudi

alternative (modalitete), već odgovore klasifikuje ili, kada to ne može, unosi izvorni oblik odgovora na za to predviđeno mesto u osnovi za razgovor. Ovaj tip intervjua prvenstveno odgovara neutralnom tipu ispitivanja. U odnosu na prethodne vrste intervjua, on je manje prodoran, ali je sistematičniji i ekonomičniji.

Kao varijanta daljeg smanjivanja zahteva za kreativnošću ispitivača i ograničavanja njegove slobode u postupku ispitivanja, javlja se tzv. rigorozni intervju. Instrument i postupak u ovom intervjuu su još potpunije i preciznije razrađeni, te ispitivač u toku ispitivanja ne sme da odstupa od redosleda i formulacije pitanja, niti da postavlja dopunska pitanja. Stavljajući ispitaniku na uvid predviđene modalitete odgovora, intervjuer je ovlašćen da, samo kada je zaista neophodno, objasni pravi sadržaj pitanja ili modaliteta odgovora. Pri tom, ne sme da unosi nove pojmove niti da koristi nove logičke konstrukcije. Ova vrsta intervjua podseća na anketu, te je razliku često teško opaziti. Bitna razlika u odnosu na anketu je veća sloboda intervjuera u uspostavljanju situacije komuniciranja, zatim, u obavezi intervjuera da lično unese sve odgovore u obrazac, i kao i kod drugih vrsta naučnog razgovora, da unese svoje opažanje o ispitaniku, o njegovoj predusretljivosti, iskrenosti itd. Po svojim bitnim obeležjima rigorozni intervju odgovara neutralnom ispitivanju. A, prednost ovog intervjua su sistematičnost i ekonomičnost, ali su mu nedostaci znatno smanjena prodornost i verodostojnost iskaza.

Intervjui se mogu klasifikovati i po broju ispitanika s kojima jedan intervjuer istovremeno opšti, odnosno broju ispitanika koji sudeluju u formiranju odgovora i njihovom uzajamnom odnosu. Po tom kriterijumu naučne razgovore možemo podeliti na: individualne, grupne i kolektivne.

Individualni intervju je naučni razgovor u kome, u jednom vremenskom odsečku, ispitivač neposredno verbalno opšti samo sa jednim ispitanikom. U istraživanju ova vrsta intervjua ima prednosti nad ostalim vrstama intervjua. Ukoliko je materija složenija i obimnija i ukoliko je predmet ispitivanja više ličnog, intimnog karaktera, prednosti individualnog intervjua su veće. Ispitivač može da se koncentriše na jednog ispitanika i da, po pravilu, zapazi i najsitnije detalje u iskazu ispitanika na koje se može osloniti u daljem toku razgovora. Individualni intervju dozvoljava kombinovanje sa posmatranjem, pri čemu se opažanja koriste kao orijentacioni oslonac za ponašanje u razgovoru ili kao kontrolni pokazatelj istinitosti iskaza ispitanika i njegove ukupne iskrenosti. Specijalan i retko primenljiv oblik individualnog intervjua je onaj u kome više ispitivača (tim ispitivača) ispituje jednog ispitanika. Mogu se javiti (u primeni naučnih metoda u istraživanju za praktikovanje pojedinih delatnosti ovo se javlja češće) dve varijante:

- prva, više ispitivača, u jednom vremenskom nizu, čija ritmika može da bude pravilna ili nepravilna, vremenski razmaci kraći ili duži, a situacija ispitivanja ista ili razčilita, ispituje jednog ispitanika o istim sadržajima. Postupak ispitivanja svakog ispitivača

može biti isti, ali i sasvim različit. Svaki ispitivač upoznat je sa rezultatima prethodnog ispitivanja. Ovakva ispitivanja su veoma prodorna i konačno sakupljeni iskazi su provereni i prilično pouzdani, ali je postupak neekonomičan, a pristanak ispitanika je dosta teško pribaviti, osim kada se radi o indirektnim ispitivanjima. Za ovakva ispitivanja podesni su u prvom redu neusmereni, pa potom i orijentacioni intervju. U ovom slučaju oni su pretežno oblik primene oštrog ispitivanja;

- druga situacija je kada istovremeno više ispitivača ispituje jednog ispitanika menjajući uloge i ponašanje prema ispitaniku. Kao i u prethodnoj situaciji može se konstatovati velika prodornost ovako primenjenog oštrog ispitivanja upotrebom neusmerenog ili orijentacionog intervju, ali i neekonomičnost ove varijante ispitivanja. Naime, na ovaj način se intervju ne može primeniti masovno, a javljaju se i drugi problemi.

Izložene varijante individualnog intervju mogu se stoga smatrati podesnim samo za specijalna i metodološka istraživanja.

Grupni intervju podrazumeva istovremeno komuniciranje jednog ispitivača sa više ispitanika na istom mestu i u isto vreme ili više ispitivača sa više ispitanika. U oba slučaja odgovori su individualni. Prvi slučaj (jedan ispitivač - više ispitanika) češći je i njegova osnovna vrednost je u ekonomičnosti. Međutim, svi ostali nedostaci ispitivanja su znatno izrazitiji nego prilikom primene ostalih vrsta intervju. Prodornost grupnog intervju je manja od prodornosti individualnog, a on odgovara više neutralnom ispitivanju nego blagom. Oštro ispitivanje je moguće samo izuzetno u specijalno aranžiranim situacijama. Na primer, u slučajevima intervjuisanja jedne male grupe o malom broju ili samo o jednom pitanju ispitivač može, vodeći neformalan razgovor, da sučeljava iskaze učesnika u razgovoru, da im suprotstavlja ranije date iskaze itd. i da na taj način sprovede grupni intervju kao tehniku oštrog ispitivanja. Međutim, ovde se javljaju ozbiljniji problemi organizaciono-tehničke i etičke prirode.

Grupni intervju nije naročito podesan za istraživanje obimnih, složenih i osetljivih pitanja, te se stoga ne može smatrati naročito pogodnim.

Kolektivni intervju podrazumeva komuniciranje između jednog ispitivača i jedne zajednice - kolektiva, odnosno dela organizacije koji na postavljeno pitanje daje jedinstven zajednički odgovor. I ovde se može javiti više oblika, ali dva su osnovna.

Prvi oblik ovog intervju je opštenje ispitivača i kolektiva preko "spikera" - lica koje u ime zajednice formuliše i saopštava odgovore pošto je kolektiv svoj odgovor konstituisao. Uloga intervjuera je tu mala, njegovo opštenje sa ispitanicima veoma je ograničeno. Stoga je za ovaj oblik podesan dirigovani ili rigorozni intervju ali odgovara neutralnom ispitivanju. Ovaj intervju ima značaja prvenstveno u verifikaciji nekih već poznatih stavova. Prodornost mu je mala, ali ekonomičnost velika.

Drugi oblik je znatno funkcionalniji, naročito ako se u tom ispitivanju pojavi tim ispitivača. Za uspeh takvog intervjua potrebna su najmanje dva ispitivača. Ova varijanta kolektivnog intervjua ostvaruje se tako što jedan ispitivač vodi razgovor sa kolektivom postavljajući pitanja (osnovna, dopunska i potpitanja) i učestvuje u formulisanju odgovora čiju sadržinu izgrađuje kolektiv kroz diskusiju. Istovremeno drugi ispitivač u prvom redu evidentira sve odgovore koji bi mogli da budu od interesa za istraživanje, odmah ih razvrstava na one koji odgovaraju na pitanje neposredno, posredno i na one koji se odnose na pitanje. Unutar njih na one odgovore sa kojima postoji opšta saglasnost ispitivanog kolektiva (nije bilo protivljenja), na one sa kojima postoji saglasnost većine, i na one sa kojima ne postoji saglasnost većine. Kao kolektivni odgovor se prihvata onaj oko koga postoji saglasnost većine, a izostaje aktivno protivljenje manjine. Glavna vrednost ove vrste intervjua je bogatstvo podataka o predmetu istraživanja koji se dobijaju za raspravu u procesu konstituisanja zajedničkog odgovora kolektiva. Sa stanovišta predmeta istraživanja, svaki ovakav intervju je istovremeno i ozbiljan oblik posmatranja sa učestvovanjem zato što se tu, pred očima intervjua (u ovom slučaju i posmatrača) razvijaju procesi usaglašavanja i opredeljivanja. Prodornost ovakvog intervjua je velika, ali su veliki i problemi u odabiranju uzorka ispitanika, kao i problemi kadrovske i tehničke prirode. Ovaj oblik intervjua podrazumeva neusmereni ili orijentacioni intervju u prvom redu, s tim što su moguća sva tri tipa ispitivanja.

U metodološkoj literaturi intervjui se klasifikuju i sa stanovišta prodornosti - dubine u saznanju pojave i stepena istinitosti saznanja. U vezi s tim javljaju se nazivi kao što su "produbljeni intervju" itd. Ne odbacujući u potpunosti celishodnost ovakve klasifikacije, smatramo da je svaki intervju uslovljen odabranom i razvijenom psihološkom i logičkom strategijom, razvijenošću i konkretnom primenom instrumenata i postupaka. Istinitost, potpunost i dubina saznanja rezultat su svega toga. To je razlog što unapred nijedan intervju ne označavamo kao produbljen ili neprodubljen, odnosno što unapred ne koristimo kriterijum klasifikacije koji bi bio uslovljen postignutim rezultatima ili za njih neposredno vezan. Sličan stav treba uzeti i prema tzv. "intenzivnom" intervjuu.

Intervju i anketa najčešće su anonimni. Ispitanicima se garantuje da se neće voditi evidencija na osnovu koje se može utvrditi autor odgovora, kao i da se o tome neće niko obaveštavati.

U metodološkoj literaturi najčešće su u upotrebi sledeća dva značenja pojma anketa: prvo, veoma je rasprostranjeno i opšte usvojeno u nauci i praktikovanju različitih delatnosti da anketom, anketnim ispitivanjem smatramo svako ispitivanje na osnovu uzorka, i drugo, uže značenje odnosi se na tehniku ispitivanja. Po tom shvatanju, koje nije u suprotnosti sa prethodnim, ali je preciznije i konkretnije, i, takođe, zasnovano na drugačijem pristupu, anketa je tehnika sakupljanja podataka ispitivanjem u kome ne dolazi do kreativnosti, osamostaljenog rada ispitivača i ispitanika, već je njihova aktivnost strogo posredovana

instrumentom, tj. uputstvom, sadržajem i formom anketnog upitnika. Isto tako je činjenica da se, delimično zbog važenja šireg pojma anketa, kao i zbog određene istraživačke prakse, javljaju i neki prelazni oblici koji unose teškoće u razlikovanje ankete od intervjua.

Ankete se mogu, prema različitim kriterijumima, klasifikovati na više načina. Sa stanovišta nauke dva kriterijuma, koja smo koristili i za klasifikovanje intervjua, bitna su i ovde. To su: rad anketara i karakteristike instrumenta, tj. anketnog upitnika.

Prema kriterijumu rada anketara, ankete možemo klasifikovati kao usmene i pismene.

Usmene ankete podrazumevaju usmeno opštenje između ispitača - anketara i ispitanika - anketiranog posredstvom određenog tehničkog i drugog sredstva. Unutar ove vrste javljaju se razne podvrste anketa kao što su: telefonska, kompjuterska itd.

Pismena anketa podrazumeva pismeno opštenje između anketara i anketiranog. Tako se, kao podvrste pismene ankete, javljaju poštanska, novinarska, statistička itd.

Često se u praksi javlja komibnovani tip anketa, koji dobija čak i svojstva prelaznog oblika između ankete i intervjua. To su, po pravilu, ankete u kojima anketari uručuju neposredno anketne upitnike ispitanicima i, posle popunjavanja, sakupljaju ih. Dodir i komunikacije između anketara i anketiranih u ovakvim slučajevima imaju čisto tehnički karakter i ni na koji način ne utiču na sadržaj odgovora, iako podsticajno deluju na odnos ispitanika prema anketi. Međutim, ima i drukčijih slučajeva. Na primer, anketar dobije zadatak da objasni postupak popunjavanja anketnog upitnika ili da ga demonstrira, da objasni pojedina pitanja koja ispitanik posle čitanja anketnog upitnika proglasi nedovoljno razumljivim, da, ukoliko proceni da je to potrebno ili ako takav zahtev postavi ispitanik, čak popuni upitnik po diktatu ispitanika. Ima slučajeva da se anketa sprovodi na taj način što su anketari obavezni da pročitaju pitanja ispitanicima i da unesu njihove odgovore u anketni upitnik. Ovakve ankete istraživači - praktičari nazivaju "intervju-anketa". Očigledno je da se prava suština ankete ne remeti sve dok anketar koji stupa u neposredan lični kontakt sa ispitanikom nema nikakve druge zadatke osim da uruči i, posle popunjavanja, prikupi anketne upitnike. Međutim, od momenta kada se zadaci i uloga anketara proširuju na istraživačku komunikaciju koja deluje na obim i karakteristike podataka, anketa počinje da dobija karakteristike intervjua. Ukoliko je situacija takva da se zbog određenih teškoća (npr., zbog slabe pismenosti ispitanika) uloga anketara približava ulozi intervjua, bolje je opredeliti se za pravi intervju. Prelazni oblici umnogome devalviraju prednosti i ankete i intervjua.

Pismena anketa ima znatne prednosti, posebno zbog ekonomičnosti, kada se radi o ispitanicima dobre pismenosti i sa razvijenim navikama za pismenu komunikaciju. To, nažalost, nije masovna pojava. Iako brojni, ispitanici dobre pismenosti po pravilu nemaju ni dovoljno razvijenu naviku, ni dovoljnu motivaciju za pismenu komunikaciju. Čak i veoma pismeni ispitanici u nekim slučajevima nerado prihvataju popunjavanje upitnika. Usmena

anketa je, stoga, znatno pogodnija, ali su i opasnosti odstupanja od suštinskih odredaba ankete izrazitije.

Po kriterijumu karakteristika anketnog upitnika možemo utvrditi postojanje formalizovanih (standardizovanih) i, nasuprot njima, neformalizovanih (nestandardizovanih) anketa.

Ankete sa formalizovanim (standardizovanim) pismenim upitnikom jesu sve one koje imaju precizno konstruisan upitnik i precizno definisana pitanja i modalitete odgovora. Teži se da u formalizovanim upitnicima broj modaliteta svuda bude približno isti, i da modaliteti odgovora istog smisla budu dati istim redosledom u svakoj potki. Broj alternativa (modaliteta) odgovora je najčešće dva, tri, pet, najviše do devet. Ovo je posledica nužnosti da se u anketni upitnik (a i u osnovu za razgovor kod intervjua) ugrade razne vrste skala, dihotomija i klasifikacija, naročito kada se anketa koristi kao tehnika u kvantitativnim istraživanjima, odnosno kada se predviđa statistička obrada podataka. Neformalizovane (nestandardizovane) ankete nisu retke ni neupotrebljive. To su ankete čiji se upitnik sastoji samo od relativno malo bitnih pitanja kod kojih je data samo osnova pitanja, dok je potka (alternative, modaliteti odgovora) u potpunosti izostavljena ili je samo okvirno data. U uslovima dobro odabranog uzorka kompetentnih i pismenih ispitanika, njihov obrazložen pismeni odgovor može da omogući mnogo veću prodornost od formalizovane (standardizovane) ankete. Ovu podobnost obezbeđuju moguća ili zahtevana obrazloženja, opisi uzročno-posledičnih veza i odnosa, strukture i funkcija predmeta istraživanja. Neformalizovane ankete ne mogu se smatrati ni neekonomičnim. Naime, nešto veći obim poslova prilikom obrade podataka i zahtev za većom stručnošću kadrova (što dovodi do povećanja troškova) znatno se kompenzuju smanjenim angažovanjem i troškovima u izradi upitnika i vrednošću podataka.

Sve dosad pomenute vrste anketa odgovaraju isključivo neutralnom direktnom ispitivanju. Ipak, jedan oblik neformalizovane pismene ankete može se javiti i kao indirektno ispitivanje. To je tzv. kvalitativna analiza sadržaja dokumenata koji verbalno izražavaju sudove, stavove, kroz pisane iskaze u vezi sa predmetom istraživanja, slično indirektnom intervjuu u kome evidentiramo usmene iskaze o predmetu istraživanja bez neposrednog, direktnog postavljanja pitanja.

U metodologiji postoje i shvatanja da je indirektno ispitivanje ono u kojem pitamo ispitanika o svojstvima drugih ljudi. Ovakav stav je neprihvatljiv stoga što se neposredno obraćamo ispitaniku s ciljem pribavljanja njegovog iskaza. Prema tome, sa ispitanikom imamo direktnu komunikaciju, a to što je predmet našeg interesovanja i stav (sud, zaključak) o sobinama nekog drugog subjekta, ne umanjuje neposrednost odnosa u komunikaciji ispitivač - ispitanik - predmet istraživanja.

U klasifikaciji anketa moguće je kao kriterijum primeniti i broj sa kojima jedan ispitivač istovremeno ostvaruje anketiranja. Tu važi ista podela kao i pri intervjuisanju.

Prema metodološkoj literaturi postoji bitna razlika između intervjua i ankete, s jedne, i testa, s druge strane. Ta se razlika ogleda u svrsi, pa i u postupku konstruisanja. Intervju i anketa se koriste da bi se saznali stavovi, sudovi, zaključci i doživljaji (osećanja), želje, težnje, namere, itd. ispitanika kako bi se u skladu sa njima, izgrađivala akcija. Test se koristi da bi se saznalo koliko je od onog što je definisano kao pravo rešenje, stav, znanje, vrednost itd. prisutno u svesti ispitanika i kolike su njegove sposobnosti da to iskaže, interpretira i upotrebi. Stoga možemo reći da je test tehnika utvrđivanja i merenja početnog stanja i situacije nastale posle delovanja određenih činilaca, pri čemu se polazi od strogo utvrđenih modela.

Na osnovu uvida u istraživačku praksu može se konstatovati da je test veoma raširena i vrlo upotrebljavana metoda. Njeno najrasprostranjenije značenje je provera, metoda provere sposobnosti znanja, umenja i psihofizičkih reakcija. U društvenim naukama najčešće je korišćena u pedagoškim istraživanjima i kao sredstvo provere znanja i umenja učenika. Naziv test odnosno testiranje kao procedura ostvarivanja testa izveden je iz latinske reči *testor-ari* čije je osnovno značenje posvedočiti, dokazati. U engleskom jeziku (koji je sada najrašireniji svetski jezik u nauci zahvaljujući globalizmu) značenje testa je šire i neodređenije, jer obuhvata pojmove proba, iskušavanja, analiza, pokušaj, ogled, ispitivanje. Razna pridavana značenja nazivu "test" i njegova svojstva naučne metode i sredstava praktikovanja struke odnosno određene delatnosti doveli su i do neujednačenih shvatanja testa. Tako je za jedne test isto što i eksperiment, za druge je ispitivanje, za treće posmatranje, za četvrte metod analize (sadržaja) dokumenata.

Procedura i instrument realizacije testa u njegovim raznovrsnim oblicima objektivno sadrže komponente svih metoda prikupljanja podataka, ali se ne može smatrati oblikom ili tehnikom nijedne od njih, mada se može smatrati da je najrodniji eksperimentu. To znači da: logički deo teksta sadrži sva osnovna pravila i procedure istinitog mišljenja; epistemološki deo sadrži saznanja o predmetu nauke i predmetnoj nauci i metodološka saznanja, a u metodsko-tehnikom delu utvrđena su pravila, postupci i instrumenti istraživanja. Takođe, predmete istraživanja testom možemo identifikovati kao društvene rezultate i kao predmete postojećih nauka i naučnih disciplina.

Osnovni koncept testa, po kome se on razlikuje od svih ostalih metoda je u postavljanju zadataka (zadatka) koje (koji) subjekt izložen istraživanju treba da izvrši, odnosno da reši. Istraživani subjekt tako manifestuje svoje sposobnosti koje se, na određene načine, tom prilikom mogu meriti.

Posebne vrste testova koriste se i za proveru valjanosti određenih društvenih i naučnih tvorevina (npr., projekta istraživanja, instrumenta, itd.).

Osim konstruisanja zadataka, koncepcija testa podrazumeva i konstruisanje ključa za konstatovanje i ocenu rešenja zadataka (zadatka) i za tumačenje rezultata testa.

Testovi se mogu klasifikovati po više kriterijuma. Među njima su najvažniji sa stanovišta metodologije:

- složenost,
- predmet istraživanja,
- svojstvo zadataka (zadatka) i oblici izvršenja (tj. postupci i instrumenti realizacije testa).

Po složenosti možemo razlikovati tri potkriterijuma: prvi potkriterijum bio bi broja zadataka. Tako bi jednostavan test sadržao samo jedan zadatak. Složen test bi sadržao više zadataka, pri čemu bi se mogao meriti stepen složenosti brojem zadataka. Drugi potkriterijum bio bi istovrsnost zadataka. Jednostavnim testom smatrao bi se test koji sadrži istovrsne zadatke i istovrsne aktivnosti prilikom njihovog rešavanja, dok bi složen test sadržao raznovrsne zadatke čije rešavanje zahteva razne aktivnosti. Treći potkriterijum bio bi istorodnost materije. Test čiji zadaci sadrže srodnu materiju (materiju jedne definisane oblasti) smatrali bi se jednostavnim, a oni čiji zadaci sadrže nesrodnu materiju koja pripada raznim oblastima bili bi složeni.

Složenost testa ne treba poistovećivati sa težinom testa. Težina testa samo delimično zavisi od složenosti. Složeniji testovi su, po pravilu, teži. Ipak, težina testa u prvom redu zavisi od sadržine zadatka (zadataka) i načina njihovog rešavanja.

Drugi kriterijum koji smo nazvali predmetom istraživanja delom je obrađen u napred datoj klasifikaciji. Međutim, bližim određenjem testovi po predmetu mogli bi se identifikovati kao:

1. testovi informisanosti,
2. testovi znanja,
3. testovi vrednosne opredeljenosti,
4. testovi akcione sposobnosti odnosno osposobljenosti.

Svaki od ovako predmetno određenih testova, može se i u primeni mora dalje sadržinski i predmetno razviti.

Iz metodoloških istraživanja proizlazi da kriterijum predmetnog određenja testa ima smisla i opravdanja prvenstveno u tome što svaki predmet testa zahteva strogo određeni odnos između njegove konkretne određenosti, složenosti instrumenata i postupaka realizacije,

sadržine i forme zadataka i rešenja i ključa za utvrđivanje rezultata testa i njihovo tumačenje.

Treći kriterijum podrazumeva više potkriterijuma. Prema bitnim svojstvima postavljanja zadatka i njihovog rešavanja razlikujemo:

1. testove praktičnih radnji;
2. testovi iskaza u pisanoj, usmenoj ili likovnoj ili u kombinovanoj formi koji se realizuju kao:
  - testovi koji zahtevaju konstruisanje iskaza (interpretativnog ili originalnog);
  - testovi izbora ponuđenog rešenja (odgovora);
  - prepoznavanje iskaza;
  - dopunjavanje;
  - vrednovanje.

Test konstruisanja iskaza može postaviti zahtev u dva oblika. Prvo, u upitnom obliku koji zahteva odgovor određenog sadržaja i u određenoj formi. Postavljanje pitanja na koje testirani treba da konstruiše odgovor pogodno je za testove znanja, asocijacija i sl. Ključ za vrednovanje rezultata i njegova tumačenja jednostavno se prave kao pregled tačnih (sadržinski ili sadržinski i formalno) odgovora. Ovi odgovori se mogu vrednovati odnosno meriti. A, druga varijanta ovog testa postavlja zahtev da se izvrše određene radnje. Izvršenje te radnje odnosno izvršenje tog zadatka može da bude izrada određenog akcionog ili drugog dokumenta, usmeno izlaganje na određenu temu itd. Ova varijanta testa povoljna je za testiranje akcione sposobnosti. Međutim, izrada ključa je veoma složena i podrazumeva izradu modela ("idealnog tipa") i ocenjivanje kompetentnog žirija. I ovde se izvršenje zadatka može meriti.

Test izbora ponuđenog rešenja podrazumeva zahtev da testirani od više ponuđenih modaliteta iskaza odabere i označi odgovarajući. U testovima znanja treba da odabere između više ponuđenih odgovora onaj koji smatra tačnim. U nekim slučajevima moguće je ponuditi dužu listu odgovora (uobičajeno je od 3 do 7) od kojih su više od jednog tačni. Ovaj tip testa pogodan je za istraživanje znanja i obaveštenja o organizacionim zbivanjima. Izrada ključa je jednostavna i sastoji se od pregleda tačnih odgovora i njihovog eventualnog vrednovanja. Prednost ovog testa je ekonomičnost. Nažalost, evidentne su i njegove mnogobrojne slabosti među kojima je najveća nedovoljan i nedovoljno precizan uvid u znanje testiranih. Velike su mogućnosti slučajno označenih tačnih odgovora. Po zakonima verovatnoće što je manje modaliteta mogućih odgovora veća je verovatnoća slučajnog izbora tačnih odgovora. S druge strane, zbog zamora testiranih, dugog trajanja testa i neekonomičnosti nije preporučljivo unositi više od sedam modaliteta.

Test prepoznavanja iskaza, tačnije konstatovanja autora ili pripadanja dela ponuđenog testa određenom dokumentu ili organizacionom procesu, sličan je po osnovnoj ideji prethodnom. Međutim, u odnosu na prethodni postoje i znatne razlike u načinu rešavanja zadataka. U obe varijante predočava se određeni tekst testiranom i od njega zahteva da o njemu da tačan iskaz. Ovaj iskaz može da bude označavanje već ponuđenog modaliteta, u prvoj ili davanje samostalnog odgovora, u drugoj varijanti. Ovaj test je pogodan za istraživanje pamćenja, za istraživanje obrazovanosti, opredeljenosti i osposobljenosti za delovanje. Izrada ključa je i ovde, u osnovnom, jednostavna jer se liste tačnih odgovora lako prave, ali je vrednovanje i tumačenje rezultata znatno složenije, naročito ako se radi o testiranju opredeljenosti.

Navedeni tipovi testova mogu se kombinovati u određenim situacijama, u skladu sa zahtevima projekta istraživanja.

Osim ove klasifikacije testova, koja je pošla od shvatanja da je test metoda istraživanja kojom se neposrednim uvidom stiče naučno i praktično znanje o svojstvima, osobinama, sposobnostima i ponašanjima testiranih, ima i drugih definicija i klasifikacija testova i testiranja. To je normalno jer je ova metoda nastala u okviru psihologije i psihijatrije, a primenjivana je i tamo u istraživanju i praksi obrazovanja mnogo više nego u drugim društvenim naukama.

Rašireno je shvatanje da je test standardizirani postupak pomoću kojeg se izaziva neka određena aktivnost, a onda se učinak te aktivnosti meri i vrednuje tako da se individualni rezultat uporedi sa rezultatima koji su dobijeni kod drugih individua u jednoj situaciji. Ova definicija podložna je mnogim kritikama, a glavna slabost joj je što izjednačava test sa eksperimentom. Test se, prema ovom shvatanju primenjuje u nauci i praksi. Kao najvažnije vrste testova navode se:

1. testovi znanja kojima se istražuje znanje, obrazovanje, veštine i navike. Njime se meri efekat obrazovnog uticaja utvrđivanjem razlike između inicijalnog i finalnog stanja. Ovi testovi se klasifikuju po područjima obrazovanja, a razlikuju se: a) testovi poznavanja činjenica i b) testovi primene znanja.
2. testovi sposobnosti, kojima se mere senzorne, mentalne, mehaničke i motorne sposobnosti. Pod senzornim sposobnostima podrazumevaju se vid, sluh itd. Pod mentalnim opšta i posebna inteligencija itd.
3. testovi ličnosti kojima se mere složenije osobine ličnosti kao što su interesi, stavovi, karakter, karakteristike temperamenta, emotivne karakteristike itd. Specifičnost ovog testa je da operiše pitanjima umesto zadacima i da mu je osnova u težnji ličnosti za iskrenošću ili na neinformisanosti ličnosti o pravom predmetu i ciljevima istraživanja.

4. projektivni testovi, čiji je predmet ličnost. On je problematične valjanosti i niske pouzdanosti. Zasniva se na tematskoj apercepciji, Roršahovim testovima i I.P.A.T. testovima.

Sve pobrojane vrste testova su na odgovarajući način i u određenoj meri, uz odgovarajuću adaptaciju, pogodni za istraživanja. Test se u istraživanjima može javiti u raznim ulogama: u ulozi metoda u predistraživanju, samostalne jedine metode istraživanja, glavne metode ili samo jedne od metoda istraživanja. Međutim, veoma je teško uspostaviti odgovarajuće povezanosti između metoda sakupljanja podataka i testa sa izuzetkom ispitivanja naučnim razgovorom. Procedura sprovođenja testa je fazna i u skladu sa procedurama projektovanja, realizacije, obrada i analize podataka i zaključivanja u istraživanju. Međutim, kad god test nije jedina metoda istraživanja, neophodan je plan i uputstvo o izradi instrumentarija i sprovođenja testa. Plan i uputstvo treba da sadrže konkretno i razrađeno određenje predmeta istraživanja testom, izbor tipa testa, izbor sadržaja, forme instrumenta (obrasca) testiranja, postupka u uspostavljanju i izvršavanju zadataka, ključa i postupka vrednovanja rezultata testa i za njegovo tumačenje. U tom smislu, tri su bitna metodološko-metodska zahteva bez čijeg ispunjenja test ne može da bude valjan. To su zahtevi za relijabilnošću, baždarenošću i diskriminativnošću.

Zahtev za relijabilnošću podrazumeva korespondentnost testa sa predmetom istraživanja i njegovim društvenim realitetom u globalu i u svakom delu i detalju. To podrazumeva unutrašnju sistematičnost, koherentnost i konzistentnost testa.

Baždarenost je u suštini naučna i praktična proverenost valjanosti testa. Imajući u vidu da je bitna komponenta testa neki od oblika merenja, to podrazumeva i proveru valjanosti odabranog merenja, mera i merila.

Zahtev za diskriminativnošću insistira na sprečavanju višeznačnosti zadataka i njihovih rešenja i kolebanja oko njihove valjanosti i vrednosti. Ovaj zahtev je veoma važan i prema ključu za validaciju, evaluaciju i tumačenje rezultata.

Iz prakse istraživanja proizlazi da su prednosti testa u njegovoj velikoj prodornosti, sistematičnosti, standardizovanosti, osnovanosti, ponovljivosti i u velikoj pouzdanosti rezultata. Svojstva eksperimentalnosti daju mogućnosti saznanja visokog stepena izvesnosti odnosno relativno niskog stepena posredovanosti o istraživanoj promeni.

Teškoće valjanog konstruisanja i sprovođenja testa su relativno velike. Dva su osnovna izvora teškoća: prvo, masovnost, složenost i varijabilnost predmeta istraživanja i drugo, problemi valjane izrade instrumenata i ključa testa.

U procesu istraživanja ispitivanjem se može istraživati svaka prošla, sadašnja (aktuelna) i buduća pojava o kojoj ljudi mogu imati svoj stav. Prema tome, ispitivanjem prvenstveno prikupljamo iskaze ispitanika o njihovim stavovima u vezi sa pojavama, procesima,

situacijama, aktivnostima, tendencijama, itd. Pri tom postavljamo zahtev da nam u vezi s tim nešto opišu, kvalifikuju (ocene), otkriju, objasne ili prognoziraju. To postizemo tako što tražimo da nam određene iskaze u instrumentu: potvrde - negiraju; dimenzioniraju proširivanjem - sužavanjem; pojačavanjem - slabljenjem; identifikacijom - negiranjem; razvijanjem - ograničavanjem; prihvatanjem - odbijanjem; saglašavanjem - protivljenjem; itd. Iz toga proizilazi da možemo u vezi sa stavovima ispitivati:

- objekt stava: situaciju, čin, događaj, proces, subjekt, metod, sredstvo, cilj itd.;
- obim stava: jednostavni, složeni višepredmetni (sa više objekata) i konstrukt;
- sadržinu stava: ocena (procena), želja, očekivanje, namera, težnja, zahtev, konstatacija, sumnja, itd.;
- značenje stava: inicijativa, usmeravanje, podrška, protivljenje, suprotstavljanje;
- usmerenost stava: pozitivni-negativni, progresivni-regresivni, konstruktivni-destruktivni, itd.;
- izgrađenost stava: dovršeni-konstituisani, stavovi u procesu konstituisanja, inicirani, stavovi u procesu raspadanja - nastajanja, stavovi u procesu transformacija, itd.;
- trajnost stava: trajni, stavovi izloženi menjanju, trenutni stavovi (reakcije);
- stabilnost stava: stabilnost unutrašnjih komponenata i njihovih odnosa, promenljiva svojstva njihovih odnosa, promenljiva svojstva unutrašnjih komponenata i odnosa itd.
- intenzitet stava: visok, srednji i mali intenzitet u svim ili pojedinim komponentama;
- uloga stava u sistemu opredeljenja: osnovni stavovi, orijentacioni, izvedeni stavovi i operativni stavovi;
- osnove stava: instinktivni, spontani, racionalni, organizovani, itd.;
- istinitost stava: istiniti-autentični, originalni, neistiniti, itd.

Zajednički opšti predmet istraživanja, kako je ovde dat, podrazumeva neke činioce sastava koji su svojstveni svim tehnikama ispitivanja. To su:

- psihološka strategija,
- logička strategija,
- pitanja, ili, uopštenije rečeno, instrument i postupak.

Međutim, i instrument i postupak prožeti su navedenim činiocima koji ih tako pretvaraju u jedinstvenu smisaonu celinu.

Instrument je, bilo da je reč o intervjuu, anketi ili testu kao tehnici ispitivanja, obrazac specijalno konstruisan prema pravilima psihologije, naučne discipline u okviru koje se istražuje, logike i grafički tako rešen da je pogodan da se lako uoče pitanja i evidentiraju odgovori. Po pravilu, taj obrazac sadrži sva pitanja (zadatke) organizovane u adekvatne logičke-sadržajne celine i mogućnosti za odgovarajuće modalitete odgovora.

Postupak su sve radnje koje neposredno prethode ili se čine u toku primene instrumenata. Njime se obuhvataju sve radnje svih učesnika u primeni instrumenata. Pri tom, razlikujemo teorijski model postupanja (izražen u obliku uputstava, pravila, normi i predviđanja za učesnike prema utvrđenoj tipologiji ponašanja - uključujući ispitanika, ispitivača, kontrolora itd.) od neposrednog postupanja, koje je znatno složenije i različitiije. Od ova dva modela (misaono-teorijskog modela sadržaja i oblika, strukture i funkcija pitanja i odgovora i teorijsko-tipološkog odnosa normativnog modela postupaka) imamo konstruisanu odgovarajuću tehniku kao njihovo jedinstvo.

Složenost sastava svake od ranije pomenutih tehnika ispitivanja proizilazi iz svojstava predmeta i procesa ispitivanja, i teškoća u vezi s njim koje se, u najkraćim crtama, mogu odrediti na sledeći način:

- Teškoće epistemološke prirode nastaju otuda što svoje iskaze (obaveštenja o stvarnosti) daju lica koja, često, nisu u odgovarajućoj meri osposobljena i stručna za naučno opažanje pojava, procesa, odnosa. S obzirom na to da su sposobnost i stručnost ispitanika različiti, njihovi verbalni iskazi o pojavi koja se istražuje imaju takođe različitu vrednost, pa je time svakako otežana i njihova naučna upotreba. Pored toga, ove teškoće svoje uzroke imaju i u činjenici da obaveštenost ispitanika o pojedinim pojavama nije podjednaka, a isto tako su i različita njihova opredeljenja (verbalna i stvarna) u vezi sa tim pojavama;
- Teškoće psihološke prirode izviru iz različite mentalne zrelosti, nivoa inteligencije, psihičke sredenosti, stepena i vrste obrazovanja ispitanika, mogućnosti da razumeju i shvate verbalne simbole date u pitanjima, kao i da odgovorima u potrebnoj meri verbalno izraze svoje vlastito iskustvo;
- Teškoće društvene prirode su, najčešće, posledica činjenice da je ispitivanje specifičan vid simboličkog društvenog opštenja, u kome se, prilikom prenošenja poruka, javljaju različite društvene prepreke (u jeziku kojim se komunicira, sistemu vrednosti, običajima, tradiciji, životnom iskustvu, itd.) koje mogu da deformišu, pa čak i onemogućće komuniciranje između ispitivača i ispitanika.

Naravno, nijedna od navedenih prednosti i nedostataka ispitivanja nema univerzalni karakter, već je njihov značaj različit u svakom konkretnom slučaju istraživanja. To znači da su za svako ispitivanje bitni sadržaj, oblik i način razmene poruka između ispitivača i ispitanika. Nešto pojednostavljeno, to se može, radi lakšeg razumevanja, svesti na sadržaj, oblik i način postavljanja pitanja, davanje i evidentiranje odgovora. Međutim, u praksi istraživanja takva pojednostavljivanja nisu korisna. Naprotiv, složenost pojave, procesa, koji je poseban totalitet, traže oprezan i selektivan pristup u svakom konkretnom slučaju. Stoga su sadržaj, oblik i način razmene poruka između ispitivača i ispitanika usmereni konceptom psihološke i logičke strategije, izrađenim na tipologiji poznatih situacija, osobina ispitanika i

svojtava njihovog ponašanja. Ukoliko je sistem stereotipa i tipova ponašanja manje proveren, utoliko predviđen model mora biti otvoreniji i elastičniji.

Psihološka strategija je koncept ponašanja ispitivača usmeren na rušenje psihičke barijere, psihičkog otpora i otklanjanje nelagodnosti kod ispitanika koje se mogu javiti kao teškoća, prepreka ostvarivanja istinitih saznanja o stavovima, sudovima, zaključcima ispitanika o predmetu istraživanja. Stoga se psihološka strategija bavi pitanjima:

- uspostavljanje kontakta i stvaranje povoljne situacije za razmenu poruka;
- održavanja i daljeg razvijanja komunikacione situacije;
- završavanja komunikacione situacije, njenog zatvaranja i izlaza iz nje, s tim da ispitanik ni u kojoj oblasti koja je bila obuhvaćena sferom komunikacije ne ostane u zabludi, osim u izuzetnim slučajevima kada društveni i naučni interes to nalažu.

U sklopu toga psihološka strategija obavezno rešava sledeća konkretna pitanja:

- mesto, vreme i tip situacije identifikacije ispitanika;
- mesto, vreme i tip postupka u uspostavljanju kontakta sa ispitanikom.

To podrazumeva utvrđivanje situacije predstavljanja ispitivača, obaveštenja ispitanika o potrebi da komunicira sa ispitivačem i objašnjenja o razlozima komuniciranja. U literaturi, uz pozivanje na etičke razloge, insistira se na upoznavanju ispitanika sa pravim sadržajem i ciljevima ispitivanja. To može imati jako pozitivne efekte, ali u nekim posebnim slučajevima može stvoriti i nepremostive teškoće. Stoga psihološkom strategijom treba utvrditi:

- način pribavljanja pristanka ispitanika da učestvuje u ispitivanju;
- početna pitanja i varijante redosleda pitanja ili tvrdnji koje će stvoriti situaciju kontinuiranog rasta otvorenosti i iskrenosti. U vezi s tim važna su uvodna opažanja i konstatacije koje će pogodovati formiranju uzajamne naklonosti i poverenja;
- ritam i trajanje ispitivanja sa nužnim predasima i prelazima;
- načine provere istinitosti iskaza (kontrolna pitanja, vraćanje na pitanja na koja nije odmah dobijen odgovor itd.);
- prisustvo i učešće drugih subjekata u ispitivanju pored ispitivača i ispitanika, i
- oblik i ton postavljanja pitanja.

Iako tip ispitivanja determiniše psihološku strategiju, treba imati na umu sledeća osnovna pravila:

- ukoliko je problematika o kojoj se ispitivanjem prikupljaju osetljiviji podaci i ima više lični karakter, ili se kao takva može shvatiti, mesto i vreme ispitivanja treba da budu takođe što manje oficijelni - što "privatniji". Službena prostorija i radno ("službeno") vreme su u takvim slučajevima velika barijera;

- što je problematika osetljivija, to je prisustvo drugih lica manje poželjno, a pogotovu njihovo učešće. Međutim, okruženost drugim istinski bliskim ličnostima koje ne prisustvuju i ne učestvuju direktno u procesu ispitivanja, može da bude korisno;
- složenost i osetljivost problematike izaziva znatnu napetost i zahteva neuobičajen mentalni i emocionalni napor. Za neka pitanja ispitanik nema gotove stavove iako ima bitne činioce njihove strukture, pa ih konstituiše na licu mesta. To zahteva postepenost u ispitivanju, predahe i prelaze i ograničeno trajanje ispitivanja;
- način postavljanja pitanja i evidentiranje odgovora rešava se tako da ispitivanje dobije što izrazitiji i uverljiviji privid spontanosti. Eventualno postavljanje pitanja bez podsećanja gledanjem u osnovu za razgovor i bez unošenja odgovora na licu mesta, pred ispitanikom, samo su krajnji dometi intervjua koji nisu bez opasnosti po potpunost i preciznost.

Psihološka strategija vodi računa i o karakteristikama ispitivača. To je razlog da se psihološka strategija formira pre izbora i obuke terenskih saradnika - intervjuera i da se koristi kao jedan od kriterijuma izbora i sadržaja obuke. Prilikom predistraživanja proverava se, u okviru provere valjanosti projekta istraživanja i valjanost psihološke strategije.

Logička strategija se odnosi na organizaciju sadržaja ispitivanja. Njome se utvrđuju logičko-sadržajne celine kao i sadržaj pitanja, međusobni odnosi značaja i značenja određenih logičkih-sadržajnih celina i pitanja. Poznata su tri tipa organizacije sadržaja ispitivanja: tip levka, tip baterije i polideterministički tip.

Tip levka podrazumeva organizaciju sadržaja od širih, opštijih, ka užim i konkretnijim, i, može se reći dubljim suštinskim pitanjima. Podtip obrnutog levka podrazumeva kretanje sadržaja od konkretnog, pojedinačnog, razvijanjem u posebno i opšte.

Tip baterije podrazumeva definisanje jednog osnovnog, centralnog pitanja i, oko njega, raspoređivanja užih pitanja koja ga razvijaju i objašnjavaju. Centralno pitanje čak ne mora biti eksplicitno izloženo, već može biti implicitno sadržano u pitanjima koja su u vezi s njim konstituisana odnosno koja su celoviti činioci njegovog sadržaja.

Polideterministički tip je svojevrsna kombinacija već pomenutih tipova usmeren na otkrivanje determinantni sadržaja iskaza ispitanika (u suštini determinante konkretno datih varijabli - nezavisne i zavisne). No, to je, iako manje očigledno, smer i ostalih tipova organizacija sadržaja instrumenata.

Pitanja, misaona pojmovno-terminološka konstrukcija koja inicira i stimuliše verbalni iskaz ispitanika u vezi s predmetom istraživanja, bitna su osnova svakog ispitivanja. Sastav pitanja čine:

- osnova pitanja, koja sadrži iskaz kojim se ispitivač obraća ispitaniku, suštinu pitanja u upitnom obliku, obliku tvrdnje ili nekom drugom obliku; i
- potka, koju čine alternative-modaliteti mogućih odgovora ispitanika.

Dodali bismo da je sastavni deo pitanja i grafički oblikovan prostor - mesto za evidentiranje iskaza ispitanika. Takođe je, čini se, važno naročito u anketnom upitniku i testu, razlikovati sadržinu i oblik iskaza sadržine pitanja od takođe vanredno značajnog izgleda - grafičkog rešenja oblika pitanja (veličina znakova, njihov raspored, praznine itd.).

Pitanja se mogu klasifikovati na razne načine. Čini se da je bitno imati na umu sledeće kriterijume klasifikacije:

- objektivnost: neutralna i sugestivna pitanja;
- predmetnost: objektivna stvarnost, drugi subjekti, subjekt-ispitanik;
- usmerenost: prošlost, sadašnjost, budućnost-realnost, hipotetička mogućnost;
- karakter stavova: zaključci, činjenički, zaključci vrednosti, činjenički sudovi, vrednosni sudovi, stavovi;
- originalnost: originalna-autentična, izvedena, konstruisana.

Za istraživanje svaki od pomenutih kriterijuma je vanredno značajan. Ipak, posebnu pažnju zaslužuju tzv. sugestivna pitanja, projekтивna pitanja i hipotetička pitanja.

Sugestivna pitanja, osim kod specijalnih istraživanja i metodoloških istraživanja, nanose dvostruku štetu. Prvo, ona navode ispitanika da da iskaz saglasno smeru pitanja, čime se dobija lažno saznanje o pravom stavu ispitanika. Drugo, zadržavajući se u svesti ispitanika, ono može da utiče na trajno formiranje stava saglasnog stavu koji sugeriše pitanje. Ovo je moguće stoga što sugestija ne mora biti izražena u obliku direktne poruke u osnovi pitanja, već ju je moguće nametnuti kroz odabrane modalitete, kroz njihov broj, intenzitet, izbor termina itd.

Projektivna pitanja se različito definišu. Mi ćemo pod projekivnim pitanjima podrazumevati pitanja koja od ispitanika traže iskaz o mogućem ponašanju drugih koji su im poznati u njima poznatim situacijama. Saznajna vrednost ovakvih pitanja je čas osporavana, čas isticana. Svakako, u postavljanju ovakvih pitanja treba biti strogo selektivan i oprezan. Ipak, ako se pođe od činjenice da o iskustvenim stvarima čovek pretežno sudi na osnovu sopstvenog iskustva, kao i na osnovu iskustva onih u koje ima poverenja, može se smatrati da projekтивna pitanja imaju veliku orijentacionu vrednost, ali ne i dovoljnu pouzdanost za sigurna prognostička zaključivanja. Njihova vrednost raste kada se povezuju sa pitanjima koja zahtevaju konkretne činjeničke iskaze - sudove.

Hipotetička pitanja se mogu smatrati varijantom projekivnih pitanja. Tim pitanjima se zahteva od ispitanika da zamisli jednu situaciju koja mu ne mora biti iskustveno poznata, ali

o kojoj mora imati odgovarajuće osnovne predstave, zatim se traži da saopšti kako bi se u toj situaciji ponašao. Odgovori na takva pitanja su još manje pouzdani i upotrebljivi za bilo kakvo prognostičko zaključivanje. Dobijeni iskaz se odnosi na aktuelni stav formiran na predstavi o pretpostavljenoj situaciji koja može biti sasvim pogrešna. Izgleda da je čak realniji iskaz o mogućem ponašanju drugih u hipotetičkoj situaciji nego iskaz o sopstvenom ponašanju stoga što je zasnovan na iskustvu i opažanju ponašanja drugih u situaciji koja ima iste ili slične komponente sa hipotetičkom situacijom. U svakom slučaju, ni korisnost ovih pitanja se ne može argumentovano osporavati ako se upotrebljavaju uz dužnu opreznost i u vezi s drugim pitanjima koja se bave činjenicama realnosti.

Osim opštevažućih pravila da svako pitanje treba da obrađuje određeni indikator, da treba da bude jasno, razumljivo i precizno, da bude u vezi sa predmetom ispitivanja, da se bavi bar jednim činiocem pojave je važno poštovati još i sledeća pravila:

- pitanja treba prvenstveno da zahtevaju iskaz (sud) o realnoj činjenici u obliku konstatacije bez vrednosne dimenzije (iskaz - opis čina, događaja, situacije itd.);
- pitanja koja zahtevaju vrednosne iskaze treba postavljati ili na početku ili na kraju činjeničnih iskaza o istom - istovrsnom osnovnom sadržaju u funkciji klasifikacije, vrednovanja i u kontrolnoj funkciji.

Sva pitanja u osnovi za naučni razgovor ili u anketnom upitniku nemaju istu ulogu i funkciju. Psihološka i logička strategija zahtevaju pitanja bar u sledećim ulogama:

- a) osnovnih pitanja. To su bitna pitanja koja se odnose na bitne, suštinske odredbe predmeta istraživanja i stoga su neizbežna;
- b) opštih pitanja. Ona su šira od osnovnih i odnose se na opšte odredbe situacije predmeta istraživanja i osnovnih pitanja. Opštim pitanjima se faktički situiraju osnovna pitanja u opšti okvir istraživanja i instrumenata istraživanja;
- c) paralelnih pitanja, koja mogu da se jave kao posebno postavljena ili su sadržana u opštim i osnovnim pitanjima. Ona se najčešće javljaju u okviru multidisciplinarnih istraživanja ili u istraživanjima u kojima ima više potprojekata odnosno projekata u okviru generalnog projekta istraživanja;
- d) pomoćnih pitanja koja su povezana sa opštim i osnovnim pitanjima i doprinose njihovom povezivanju, razjašnjavanju, konkretizaciji itd. Specifična je situacija kada je instrument postavljen po principima logičke strategije koja se naziva baterija, a koja ne sadrži ni osnovna ni opšta pitanja, već se pomoćna pitanja stvarno javljaju kao segmentarni ili elementarni delovi osnovnog pitanja;
- e) kontrolnih pitanja koja se ugrađuju u instrument da bi se s jedne strane obezbedila istinitost odgovora ispitanika, a s druge kontrola rada intervjuera - anketara.

U okvirima pitanja osnovnih uloga, mogu se konstatovati znatne razlike u funkcijama pitanja. Najčešća pitanja su:

- radna, koja su u funkciji pribavljanja što neposrednijih odgovora o predmetu istraživanja;
- uvodna ili pripremna pitanja u funkciji uspostavljanja kontakta sa ispitanikom i njegove pripreme za ispitivanje o predmetu istraživanja;
- vezna - povezujuća pitanja kojima se povezuju grupe prethodnih i sledećih pitanja u okviru baterije srodnih sadržaja;
- prelazna koja imaju funkciju obezbeđivanja lakog prelaza s jednog tematskog sadržaja na drugi. Vezna i prelazna pitanja se ponekad prožimaju i teško se međusobno razlikuju;
- pitanja predaha i odmora u funkciji regeneracije ispitanikovog strpljenja i mentalnih potencijala.

Prema sadržini zahteva izloženog u potki pitanja susrećemo se sa više tipova pitanja. Uobičajena su:

- aktuelna pitanja, ona čiji sadržaj čine savremena, tekuća zbivanja. Ona su po pravilu, zasnovana na pretpostavci o kompetentnim iskustvenim osnovnim saznanjima i uvidima ispitanika u tekuću realnost;
- rekonstruktivna pitanja kojima se zahteva aktiviranje sećanja o prošlosti i davanje iskaza o njoj. Pretpostavlja se da se u pamćenju učesnika zadržavaju saznanja i obaveštenja o prošlim zbivanjima određene važnosti;
- komparativna pitanja, kojima se zahtevaju određena poređenja. Ova pitanja se često javljaju kao oblik rekonstruktivnih ili aktuelnih pitanja ili kao njihova kombinacija;
- prognostičko-projektivna pitanja, koja mogu da zahtevaju: prognozu situacije - sopstvene ili situacije drugih; prognozu sopstvenog ili ponašanja drugih;
- pitanja ocene i procene, odnosno pitanja kvalifikacije ili kvantifikacije kojima tražimo da se ispitanik izjasni o određenom kvalitetu ili kvantitetu. U ova pitanja, po pravilu, su ugrađeni instrumenti merenja.

Prema osnovnom predmetnom sadržaju možemo konstatovati postojanje sledećih tipova pitanja:

- činjenična pitanja koja pitaju o činjenicama stvarnosti;
- vrednosna pitanja koja traže odgovore o vrednosnim činjenicama, društveno orijentacionim, etičkim-moralnim vrednostima;
- pitanje evaluacije (vrednovanja).

Ako kao kriterijum uzmemo formulaciju osnove pitanja, nalazimo sledeće tipove pitanja:

- stroga (precizno formulisana);
- interpretativna, koja dozvoljavaju ili čak zahtevaju izvesna objašnjenja i razrade. Ova pitanja mogu da budu stimulatívna, kada su valjaním uputstvom, visokóm sposobnošću i odgovornošću intervjuera mogućnosti interpretacije limitirane. U protivnom ova pitanja mogu da prerastu u sugestívna, veoma štetna pitanja po istinito naučno saznanje. U okviru ovakvih pitanja moguća su potpitanja;
- orijentaciona pitanja - kojima se pažnja ispitanika posebno orijentiše na određenu komponentu osnovnog pitanja;
- slobodna konstruktívna pitanja kojima se otvara mogućnost ispitanika da izloži iscrpan i istinit odgovor.

Važno je napomenuti da istinitost odgovora ispitanika mora da se shvati bar dvojako:

- da ispitanik govori, iskazuje ono što zaista smatra istinom. U tom smislu, odgovori "ne znam" ili "neću da odgovorim" takođe mogu da budu istiniti.
- istinitost odgovora podrazumeva da je iskaz o predmetu pitanja, o predmetu istraživanja istinit.

Ove dve istinitosti ne moraju se podudarati. Moguće je da ispitanik da sasvim istinit iskaz o svom saznanju, uverenju o nekoj činjenici realnosti, a da to saznanje, uverenje bude sasvim pogrešno. Valjana upotreba odabrane tehnike ispitivanja može da obezbedi verovatnu istinitost odgovora u smislu da ispitanik svoj iskaz daje smatrajući ga istinitim. Međutim, tehnika ne može da obezbedi da iskaz istinito prikazuje, odslikava predmet istraživanja. Najviše što može to je da omogući razlikovanje verovatno istinitih od neistinitih odnosno pogrešnih odgovora. Formulisanje raznih modaliteta odgovora u toj je funkciji. Prema formama modaliteta odgovora uobičajena su pitanja sa:

- otvorenim odgovorima, bez unapred utvrđenih mogućih modaliteta odgovora koji bi se mogli predložiti ispitaniku ili pod koje bi se mogli podvesti slobodni odgovori ispitanika;
- zatvorenim odgovorima u kojima su u potki modaliteta odgovor i strogo formulisani. U nekim slučajevima oni se predlažu ispitaniku koji odabira jedan ili više predloženih modaliteta, a u drugim se odgovori koje je formulisao ispitanik podvode pod unapred formulisane modalitete;
- mešovitim odgovorima, tj. jedan deo modaliteta odgovora je zatvoren, unapred formulisano, a drugi deo otvoren. Ovo je karakteristična situacija za usmereni orijentacioni intervju.

Razna pitanja, zavisno od sadržaja zahteva, modaliteta odgovora i drugih svojstava pitanja, zahtevaju razne stepene psihičkih napora. Po tom kriterijumu razlikujemo sledeća pitanja:

- teška, koja zahtevaju velika psihička naprezanja i dovode do napetosti. Po pravilu to su pitanja koja zahtevaju konstruisanje odgovora od više raznih činilaca koji se tiču osetljivih i delikatnih momenata života, aktiviraju emocije i zahtevaju povezivanje raznih znanja, obaveštenja, sećanja i pretpostavki;
- prosečna, uobičajena pitanja koja ne zahtevaju odgovore van standarda i stereotipa;
- laka pitanja na koja već postoje standardni, mnogo puta davani odgovori u raznim prilikama. Na primer, pitanja koja se tiču sociodemografskih obeležja. U određenim situacijama kada je lični društveni položaj ispitanika opterećen negativnim momentima i ova pitanja mogu da izazovu nelagodnosti i napetosti.

Pitanja se razlikuju ne samo po stepenu intenziteta psihičkog angažovanja, već i po vrsti angažovanja. Tako nailazimo na pitanja:

- memorije;
- prepoznavanja;
- uverenja ili verovanja;
- izbora – selekcije;
- konstrukcije, kreacije.

Razumljivo je da pitanja mogu da budu razne složenosti. Tako su neka pitanja:

- jednostavna i ona podrazumevaju u svom sadržaju samo jedan upitan iskaz i samo jedan moguć odgovor;
- složena višeslojna pitanja u čijem se sadržaju nalaze, u okviru iste tematske odredbe, razni stepeni saznanja o predmetu istraživanja koje demonstrira kroz izbor modaliteta odgovora;
- složena višestruka pitanja u čijem se sadržaju nalaze, u okviru iste tematske odredbe, pitanja o dve ili više komponenata o kojima treba kroz izbor modaliteta dati odgovor;
- složena kontinuirana pitanja u kojima su odgovori na deo pitanja zahtev da se odgovori na drugi deo pitanja.

Istraživačka praksa kazuje da su sva složena pitanja opterećenje i za ispitanika i za ispitivača, te ih, kad god je to moguće, treba izbegavati. Nažalost, to ponekad nije moguće zbog očuvanja smisla i uloge pitanja, a ponekad zbog ekonomičnosti ispitivanja.

U osnovi za naučni razgovor, anketnom upitniku i obrascu za verbalni test znanja između pitanja se uspostavljaju razni odnosi međuzavisnosti. Tako imamo pitanja koja su:

- nezavisna u koje spadaju pitanja koja se mogu postaviti samostalno od drugih i čiji odgovori nisu uslovljeni odgovorima na prethodna, niti uslovljavaju odgovore na sledejuća pitanja. Ovakva su pitanja o starosti, polu, itd.;

- zavisna-kontinuirana, koja se postavljaju samo ako je na prethodno pitanje dobijen bilo kakav odgovor;
- zavisna-uslovljena pitanja, koja se mogu postaviti samo ako je na prethodno pitanje dobijen odgovor određenog sadržaja;
- zavisna-vezana pitanja, koja imaju pravi smisao i značenje samo u okviru određene baterije pitanja. Njihovo pravo značenje ne može se utvrditi ukoliko bi se ona javila kao potpuno samostalna.

Sve ove vrste pitanja mogu se javiti u čistom obliku, ali se često javljaju sa elementima drugih vrsta, a prožimaju se i prelaze iz jednog u drugo.

Za naučna ispitivanja važno je imati u vidu postojanje manipulativnih istraživanja i postojanje manipulativnih pitanja u naučnom istraživanju. Manipulativna pitanja, ma kakva bila po formi i unutrašnjoj organizaciji, sugestivna su po tome što navode ispitanika na određeni stav ili ponašanje. Dva su tipa takvih pitanja:

- direktno manipulativna, koja su svojom osnovom i potkom postavljena tako da sugerišu određen stav ili ponašanje,
- indirektno manipulativna kod kojih nijedno pitanje posebno uzeto ne deluje kao manipulativno, ali kad su organizovana u sistem, efikasno deluju na stavove i ponašanje ispitanika.

Ma kako bio dobro izgrađen instrument istraživanja, pitanja se ne postavljaju sama. Stoga je ton razgovora bitan činilac uspešnog ispitivanja, naročito neusmerenog intervjua. Naučni razgovor se može voditi stabilnim, istim "ravnim" tonom, a može da se menja od jednog do drugog dela ili od momenta do momenta. Oscilirajući, varirajući ton razgovora po pravilu karakterističan je za blago i oštro ispitivanje. U praksi ispitivanja, evidentne su dve grupe razgovora: stimulirajući i destimulirajući. Osnovni varijeteti stimulirajućeg tona naučnog razgovora bili bi:

- ton neutralne pažnje, koji ispitivača predstavlja kao dobrog i objektivnog slušaoca;
- ton zainteresovanosti koji daje mogućnost ispitaniku da stekne utisak da je njegovo izlaganje zaista važno i interesantno za slušaoca;
- ton blagonaklonosti, simpatija i razumevanja kojim se izražava određen stepen saosećanja i moguće saglasnosti sa izjavama ispitanika odnosno sa šansom da ispitanik neometano i slobodno izloži svoje stavove;
- usmeravajući ton kojim se pažnja ispitanika usmerava na određene sadržaje pitanja (osnove) ali ne i potke. Cilj usmeravanja je da se dobiju odgovori, ali da se na njihov sadržaj ne utiče;
- insistirajući odnosno ohrabrujući ton kojim se ispitanik neposredno podstiče da stupi u razgovor i da odgovara na pitanja. Ovaj se ton najčešće upotrebljava u prvim kontaktima sa ispitanikom, ali može da bude koristan i prilikom postavljanja

delikatnih pitanja. Mnoge su moguće varijante ovog tona - od veoma blagih do veoma agresivnih i provokativnih. Da li će ovaj ton da bude korišćen pre svega zavisi od vrste ispitivanja, tipa intervjua, ispitanika i ispitivača i od situacije nastale u toku ispitivanja;

- smirujući ili umirujući ton u slučajevima u kojima je tok razgovora izazvao uznemirenje ispitanika do stepena koji vodi deformisanim odgovorima ili prekidu razgovora.

Destimulativan, destimulirajući ton takođe se javlja u više varijanata. Među najprepoznatljivije spadaju:

- provokativan, izazivački ton koji kod ispitanika izaziva osećanje nelagodnosti i pritiska, što podstiče otpor ispitanika;
- potcenjujući, uvredljiv ton kojim se izražava odsustvo uvažavanja ispitanika ili njegovo nipodaštavanje;
- agresivan ton koji nagoveštava neprilike po ispitanika ako ne prihvati ispitivanje na očekivan način. Ovakav ton može da izazove odbijanje ispitanika da učestvuje u razgovoru ili da samo prividno učestvuje;
- preteći ton kojim se neposredno ukazuje na nepovoljnosti po ispitanika ako se u ispitivanju ne ponaša na poželjan način. Ovakav ton vodi često odbijanju učešća u razgovoru ili davanju odgovora za koje ispitanik veruje da se očekuju, tj. netačnih odgovora ili pribegavanju odgovora "ne znam".

Praksa naučnih istraživanja kazuje da se ne može psihološkom strategijom i uputstvom jednostavno obezbediti ton koji će biti korišćen u određenom ispitivanju. Može da bude korisno da se u kontaktu sa ispitanicima koristi ton koji je najviše primeren njihovim karakteristikama i koji je u skladu sa pitanjima koja postavljamo. Ova se preporuka teško može osporavati, ali ju je veoma teško primeniti. Nije svaki ispitivač dorastao tome da svaki od pobrojanih tonova valjano primeni, niti je moguće za veoma kratko vreme utvrditi karakteristike ispitanika. To je dovoljan razlog da se preporuči korišćenje prve dve varijante stimulirajućeg razgovora na početku svakog ispitivanja i da se, ako se ikako može, ne ide dalje od korišćenja treće i četvrte varijante. Destimulirajući ton se koristi samo u izuzetnim slučajevima. Moguće je čak da se jave slučajevi u kojima će biti korišćena cela skala stimulirajućih i destimulirajućih tonova.

Na osnovu kazanog može se zaključiti da je ispitivanje nezamenljiv način skupljanja podataka kao i da mnogobrojne kritike tzv. anketomanije, koje poriču vrednost ispitivanja kao isključivog načina prikupljanja empirijskih podataka samo su delimično osnovane. Naime, značajna slabost ispitivanja, pogotovu svih vrsta intervjua, potiče od intervjuerskih odnosno anketarskih grešaka. Ove greške (ili tačnije obavljanje posla u neskladu sa

metodskim normama i uputstvima) mogu da budu tehničke i sadržinske, namerne i nenamerne. Najčešća odstupanja na terenu su:

a) deformisanje uzorka ispitanika time što se ne ispita planiran broj ispitanika; što se ispitivanjem obuhvataju sve lakše dostupne rezervne jedinice (i ispitanici), čime se deformiše struktura;

b) površan i nesavestan rad ispitivača, što se ispoljava kao: nejasno upisivanje podataka, upisivanje podataka na pogrešna mesta, izostavljanje nekih podataka, površno postavljanje pitanja, pogrešno razumevanje odgovora, sugestivno ponašanje, nadmeno ponašanje, popunjavanje nekih obrazaca bez ispitivanja ili unošenje podataka prepisivanjem iz upitnika - osnova za razgovor koji su popunjeni na osnovu rada sa ispitanikom itd.

Svi ovi nedostaci, uz kabinetske nedostatke koji su nastali prilikom projektovanja i usmeravanja realizacije istraživanja mogu se i moraju se sprečavati u toku skupljanja i obrade podataka. Subjektivitet istraživača ne može se sasvim izbjeći, ali se može objektivizirati i računajući s njim, negativne posledice se mogu otkloniti.

Literatura:

1. Milan I. Miljević, Metodologija naučnog rada, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, 2007.
2. Mensur Kustura, Metodologija društvenih i pravnih nauka, Univerzitet u Travniku, 2011.
3. Dževad Termiz, Metodologija društvenih nauka, Lukavac, Grafit, 2009.